

Оксана Клименко,
аспірантка Української академії друкарства

З історії українських букварів

Простежується спадкоємність української книжкової традиції стосовно особливого типу видавничої продукції — букварів, своєрідних енциклопедій, документів епохи. Подається детальний книгознавчий опис рідкісних примірників цих навчальних видань. Аналізуються структурно-тематичні трансформації букваря, що відбувалися в зв'язку зі зміною методологічних підходів до процесу навчання.

Понад чотири століття тому Україна вперше побачила друкований буквар, який започаткував вітчизняну традицію в цьому виді видань і мав великий вплив на створення посібника даного типу на суміжних територіях (Польща, Білорусь, Росія). Цю роботу здійснив визначний просвітитель і друкар Іван Федоров [2, с. 67].

Ми маємо сьогодні лічені екземпляри стародрукованих видань, які збереглися в бібліотеках, у колекціонерів, за кордоном як свідчення писемності далеких часів.

Останні десятиріччя ХХ ст. принесли кілька значних відкриттів. Ще на початку 50-х за кордоном знайдено примірники саме Букваря І. Федорова 1574 та 1578 рр. Методично вони побудовані цілком традиційно — як посібники для початкового навчання грамоті, що не передбачали продовження і містили основи арифметики. У школах України навчання велося буквоскладовим способом за такими етапами: розпізнавання букв та їх складання, пояснення прочитаного, роздуми.

Перша сторінка львівського Букваря містить абетку в звичайній послідовності, на другій сторінці її подано у зворотному порядку, а тоді — в розподілі на вісім вертикальних стовпчиків. Далі йдуть склади з двох літер («двописьменні», за термінологією пізніших друкованих букварів) і з трьох літер («триписьменні»). Подібний добір дволітерних і трилітерних складів, як свідчить Я. Ісаєвич [2, с. 65], був типовим не лише для східнослов'янських навчальних посібників, а й для західноєвропейських пам'яток.

Першу частину львівського підручника роз-

поділено на параграфи, позначені на полях цифрами (кириличними літерами під титлами) від 1 до 99, потім — сотнями від 100 до 500, внизу 48-ї стор. завершено перелік сотень і подано числа на позначення однієї, двох і трьох тисяч. Отже, й попередню нумерацію було впроваджено для вивчення числового значення літер.

Друга частина букваря містить тексти для читання — від порівняно простих до складніших. Спершу подано найголовніші молитви, які вважалися в ту добу основою всякого навчання. Їх розміщено за тією послідовністю, що й у стародрукованих часовниках. Далі розташовано більші за обсягом витяги з різних місць Часослова, в тому числі «Символ віри», т. зв. молитва Володимира Мономаха (приєднана в літописі до його Повчання), молитва Василя Великого і царя Манасії.

Останні сторінки букваря містять уривки з 22-24 притч Книги притч Соломонових (про необхідність навчання, пошану до батьків, моралістичні сентенції).

Суто букварним матеріалом Ів. Федоров не обмежився. Як подальший етап в опануванні письма тут подано три спеціально виділені невеликі розділи, складені так, щоб готувати дітей до вивчення систематичної граматики.

Буквар просвітителя з більшими чи меншими змінами перевидавався багато разів, ставши зразком посібника даного типу для наступних діячів на ниві освіти. Про спадкоємність української книжкової традиції таких навчальних видань свідчить той факт, що «з 16-ти відомих на сьогодні науковцям виданих до 1652 р. букварів 10 повністю або частково відтворюють склад букваря Ів. Федорова» [6, с. 166]. (На сьогодні їх відомо ще більше).

Т. А. Бикова [1, с. 472] детально аналізує всі «повторення» даного видання. Львівський прототип довго наслідували українські видавці. Так, випущені Львівським братством букварі 1671, 1692, 1710 років у першій частині дають той

самий матеріал, що й у підручнику І. Федорова: алфавіт, склади «двописьменні», «триписьменні», пунктуацію, коротеньку хрестоматію з молитов та релігійних пісень. Подібні посібники в XVII – XVIII ст. видавали й друкарні: М. Сльозки, Т. Вербицького, Києво-Печерська, Чернігівська, Новгородська, Унівська, Почаївська, Білоруська.

Кілька років тому виявлено перший київський друкований буквар, виданий Тимофієм Вербицьким у Києві 1627 р.

За алфавітним порядком по вертикалі надруковано літери, а поряд – слова, що починаються з цих літер, і зразки їх відмінювання. Далі в тому ж порядку знову літери, а поряд – вислови з Біблії, які починаються з відповідної літери. В наступному розділі вміщено текст під заголовком «О премудрости в кратце собранная поученія». Це – витяги з Біблії, де учням нагадують про те, що треба вчитися і радять їхнім батькам суворо карати лінєвих та несумлінних дітей.

Лише один із шести аркушів угорі прикрашений заставкою з виливного складаного орнаменту. Номери сторінок, як і в більшості тогочасних малоформатних видань, не вказано. Примірник тримали сотні рук, бо аркушики дуже потерті, забруднені, місцями по краях папір викришився. Напевне тоді, коли Буквар був окремою тоненькою книжечкою, його зігнули навпіл, а пізніше було втрачено половину третього аркуша. Але на місці загубленого – доклеїли папір, втрачений текст частково реконструювали й дописали від руки. Місце розриву на четвертому аркуші склеєно смужкою паперу.

Цей Буквар – приклад творчого використання київським друкарем кращих традицій книгодрукування, закладених І. Федоровим [12, 107].

У 1596 р. у м. Вільно в друкарні братства побачила світ Азбука Стефана Зизанія. Описуючи її, І. Каратаєв [3, с. 271] зазначає: «внизу страниц предречія», що було притаманне букварям іще два наступні століття. Повна назва букваря: «Наука ку читанію, и разуменію писма словенского». На с. 34–39 подано «Изложенія о православной вере» Стефана Зизанія. С. 40 – «О знаменіи Крестномъ». Тексти для читання винятково релігійного змісту.

У м. Кутейно в друкарні Спиридона Соболя також виходить буквар: 1-е вид. (1631) – Букварь сирѣчь начало ученія дѣтей начинаючи чтенію извыкати», 2-е вид. (Могилев) (1836) «Букварь языка словенского Писаніи Чтенія оучитися хотящимъ, в полезное руковоженіе».

Перше видання, як зазначає І. Каратаєв, «Издание библиографам неизвестное. Во Львовѣ у каноника А.С.Петрушевича», а Іл. Свенціцький у каталозі стародруків церковного музею у Львові

[10, с. 107] № 569 детально описує видання: «На обороте дереворит Спасителя, до половины заклеенный экслибрисом». Один із передруків Букваря Ів. Федорова, і до нашого часу єдиний відомий примірник, зберігається в Національному музеї у Львові.

До середини XVII ст. друкований буквар стає основною й наймасовішою книгою для оволодіння грамотою. До кінця століття у східнослов'янських друкарнях було випущено понад 40 таких посібників, тираж кожного з них перевищував тисячу прим.

За час існування Львівське братство постійно видавало підручники. Чільне місце тут займає саме буквар, зміст та оформлення якого з роками зазнали істотних змін. Ця дешева продукція видавалася величезними тиражами. Лише цим братством з 1583 по 1722 р. було випущено в світ 34237 прим.

Видання Букваря 1790 р. цікаве тим, що вміщувало додаток «Політики світської», складений українською мовою. Це – маленька енциклопедія з україніки, оскільки вона давала найрізноманітніші відомості про рідний край і його народ. Тут є початки читання, арифметики, щоденні молитви, а наприкінці викладені правила доброго тону. Для старовинного букваря характерна багаточастинна ступенева композиція. У його структурі чітко виділяється ряд постійних рис, які визначають специфіку даного підручника; зміст конкретних пам'яток варіюється досить широко.

Започаткована І. Федоровим алфавітна організація тексту збереглася аж до XX ст. Однак протягом усього періоду існування буквар зазнав істотних структурно-тематичних ускладнень. З часом у ньому деякі тематичні розділи розширюються, з'являються принципово нові. Основні доповнення такі:

а) у розділ «о просодии» укладачі ряду букварів включають термінологічні тлумачні словнички, що пояснюють назви наголосів (оксія, варія) тощо;

б) значно розширилася віронавчальна частина. Починаючи з віленського видання 1621 р., багато букварів стали включати притчі, виписки з послань ап. Павла, уривки з премудростей Ісуса Сирахова;

в) у завдання посібника входило повідомлення числового значення церковнослов'янських букв. У фєдорівському 1574 р. – їх можна було з'ясувати з буквенної нумерації окремих розділів. У букварях XVII ст., як і в наступних до XIX ст., є розділ «Число церковное», де за алфавітом під титлами наводяться букви кирилиці, що мають числове значення, але без пояснень [7, с.138].

Таким чином, протягом XVI–XVII ст. друкований буквар продовжував розвиватись як уза-

гальнючий вид навчальної книги. У ньому з'являються нові тематичні розділи; розширюються традиційні жанри. Але це обертається зниженням значущості в букварі його елементарної частини — букв і складів.

Вагомий внесок у піднесення рівня освіти XVII—XVIII ст. та поширення грамоти на східних землях України робила друкарня Києво-Печерської лаври [9, с. 70]. Так, видання 1791 р. «Букварь или начальное оучение, хотящим оучиться книгъ писмены славенскими» (52 с.) було типовим для свого часу (як і у всіх попередніх виданнях пагінація відсутня).

Час змінив методологічні підходи до процесу навчання. У середині XIX ст. на зміну буквоскладовому методу навчання грамоти, запровадженому І. Федоровим, приходить звуко-аналітичний, яким ми користуємося й донині.

Зазначимо, що XIX ст. стало вирішальним у процесі становлення навчальної літератури для початкового опанування грамоти. У різних регіонах України з'являється цілий ряд букварів, авторами яких були відомі прогресивні культурно-освітні діячі, котрі добре усвідомлювали роль поширення освіти й значення в суспільному житті викладання українською мовою в школі. Це: «Книжица читальна для начинающих» Ол. Духновича (Будинь, 1847), «ГраMATка» П. Куліша (СПб., 1857 - 1-е в., 1961 - 2-е в. переробл.), «Перша граMATика або Читання» О. Кониського (К., 1883), «Українська абетка» М. Гатцука (М., 1860), «Домашня наука» К. Шейховського (К., 1860), «Буквар южно-русский» Т. Шевченка (СПб., 1861), «Українська граMATка» Б. Грінченка (1887), «Буквар» Ол. Потебні (1862), який на початку XX ст. був перероблений С. Русовою і неодноразово перевидавався, «Азбука для народних шкіл звуковим способом для наочного навчання» (К., 1877) П. Я. Литвинової, «ГраMATка» Т. Г. Лубенця (К., 1-е в. — 1883, К., 2-е вид. — 1906), «Короткий букварь» М. Максимовича (2-е в. — 1865), «Російській буквар для обучения юношества церковному и гражданскому чтению» (К., 1853) та ін.

Буквар — не звичайний підручник, а й багатопланова книга, яка в стислій формі, на обмеженому матеріалі відтворює найважливіші сторони життя країни на її конкретному історичному етапі. У букварі, чого немає в жодному іншому підручнику, послідовно укладач витримує принцип типовості мовного матеріалу. Тобто, автори повинні вчити читати й писати на таких текстах (невеликих за обсягом), котрі б відображали норми слововживання, побудови речень, характерні для даного етапу розвитку літературної мови. У словниковому плані автори букварів зобов'язані завжди орієнтуватися на загаль-

новживану, найбільш частотну лексику [4, с.2].

Безперечний інтерес становить «ГраMATка» П. Куліша, яку він склав, відійшовши від буквоскладального методу, котрим тоді користувалися; більше наближаючись до американського методу «цілих слів» (обсягом 68 стор., удруге, в скороченому вигляді, побачила світ 1861 р.) [5, с. 2].

Щиро привітав Кулішеву працю Т. Шевченко [14, с. 172]. Під її впливом поет й сам створив «Букварь» (1861) і мріяв скласти інші підручники для недільних шкіл [11, с. 143].

За Кулішем та Шевченком з'являються «ГраMATки» М. Гатцука (М., 1861 р.), Л. Ященка (М., 1862 р.) та ін.

Тематично матеріал у букварях підбирався так, щоб той знаходив розуміння в дитячих уявленнях і переживаннях. Він повинен відображати й ті інтереси, якими живуть діти в даний момент в оточуючому їх суспільстві. Наприклад, якщо в букварі середини — другої половини XIX ст. домінує сільськогосподарська лексика (знаряддя праці, опис порід дерев та ін.), у підручник початку XX ст. проникають такі слова як, *революціонер, січові стрільці, гноблення*; у період національних змагань — період чи не найвищої публікаційної активності посібника — читаємо: *революція, пролетарі*, з'являється «промислова» термінологія; з часів соціалізму притаманна зовсім інша лексика. І лише в останні кілька років у посібнику бачимо такі вирази як, *незалежна Україна, вільна держава, нація* та ін.

Видання ці здійснюються не лише в Києві та Харкові, а й у багатьох інших містах (Катеринодар, Полтава, Сміла, Кам'янець-на-Поділлі, Олександрійськ тощо). Єдиних програм у той час не було. Тому при підготовці підручника автори опиралися на власний досвід. Учені, вчителі ставали першими авторами нових посібників. Робота з ліквідації неграмотності потребувала різноманіття їх типів: для міських та сільських шкіл, підлітків, шкіл дорослих, курсів і гуртків.

Ще однією характерною, дуже важливою стороною розкривається буквар у тому розділі, де зібрано невеликі за обсягом статті, що закріплюють навички читання. Укладачі прагнуть вмещувати тут дохідливі для сприйняття дитини тексти. В окремих випадках їх створювали самі автори підручників (у XIX ст.: Ол. Духнович, Т. Шевченко, Б. Грінченко, Ю. Федькович, Ол. Потебня та ін.). Частіше ж включалися тексти тих письменників, твори котрих вважалися в даний період зразковими, а імена — загальновідомими (М. Гатцук, П. Куліш, Он. Солтис, А. Воронець).

Зміст букваря XVII—XVIII ст. переважно релігійного характеру - це наче мінікатехиз. Так,

Буквар Й. Кобринського вміщує цілий ряд текстів світського спрямування; Ан. Добрянський у свій підручник, окрім прислів'їв, умістив байки, вірші та оповідання.

Укладачі «Букваря для училищ народних в австрійських краях» (1859, Відень) спробували практично всі тексти подати у рифму. Але компонування і насичення матеріалу для читання на одній сторінці розсіює увагу маленьких учнів.

Порівнюючи «Український букварь. Ярина» А. Воронця (Кам'янець-на-Поділлі, 1918) та «Українську граматку» Б. Грінченка (Київ, 1906), доходиш висновку, що укладач керувався саме цим виданням, яке функціонувало кілька десятиків років. Значний відсоток текстів для читання А. Воронець запозичив у відомого українського письменника. Це — загадки, приказки, прислів'я, оповідання, вірші, байки.

Сучасні педагоги та укладачі беруть за зразок кращі видання минулого. Багато загадок, оповідань та віршів з букварів ХІХ — початку ХХ ст. вміщено у читанках для початкових класів.

Тексти підручника за своїм змістом цікаві як документ епохи, а вони, ж можуть стати й об'єктом дослідження мовознавців. Змінювалися стилістичні норми, граматичні форми, вдосконалювалася українська літературна мова. Букварі дають багатий матеріал і з історії письма, розвитку орфографії, вдосконалення правил правопису. Можна простежити, як змінювався алфавіт, малюнок букв. Яскравою ілюстрацією цього служать букварі 50 — 60-х років ХІХ ст., які майже повсюдно паралельно вміщували кирилицю, гражданку та скоропис, а також поперемінно тексти для читання різними шрифтами.

Зміна лексичного складу виразно спостерігається саме на тих словах, з допомогою яких діти оволодівають навичками читання. Зазвичай автори при підборі цих слів орієнтуються на їх поширеність, частотність.

Уже перші букварі мали своє обличчя та відрізнялися від інших книг. Традиції оформлення друкованого навчального посібника ХVІ — ХVІІ ст. фактично заклав І. Федоров. Букварі кінця ХVІІ — ХVІІІ ст., зберігаючи загальний принцип оформлення з його Азбукою (1574 р.), набувають нових рис, спостерігаються поєднання різних шрифтів, прикраси рамками, гравюрами, заставками.

Видання букварів, їх поширення в різні періоди становлять значний інтерес для історії вітчизняного книговидавництва та книготоргівлі. Лаконічні, а часто скупі, вихідні дані титульного аркуша: прізвище та ініціали автора, назва підручника, вказівка на адресат, кількість видань, рік і місце виходу книги.

Своєрідною анотацією азбуки в ХVІІ — ХІХ ст. була її назва, котра не лише говорила про призначення книги, а й розкривала її зміст. Цікаві відомості можна отримати, виявляти те, що було типовим у найменуваннях букваря, оригінальним для даної книги, з'ясовуючи, чим викликане співвідношення традиційного й нового у заголовках, як вони змінювалися з плином часу, від чого це залежало. Часто назва азбуки тісно пов'язана з її адресатом. Аналізуючи місто, друкарню та рік видання, можна зробити висновки про стан та поширення освіти в різні періоди.

У момент створення буквар несе дві повноцінні рівноправні мети: навчити й виховати. Коли він переходить у бібліотеку, то втрачає свою первинну навчально-дидактичну функцію і стає предметом колекціонування, збирання, суб'єктом дослідження і ним уже цікавляться історики педагогіки, історики мови, книги, книгознавці, літературознавці й ін.

1. *Быкова Т. А.* Место «Букваря» Ивана Федорова среди других начальных учебников // Изв. АН СССР. Отд-ние лит-ры и языка. — Т. XIV. — Вып. 5. — М.: Изд-во АН СССР. — 1955. — 471 с.

2. *Исаевич Я. Д.* Першодрукар Ів. Федорів і виникнення друкарства на Україні. — Л., 1983. — 156 с.

3. *Каратаев Н.* Описание славено-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Т. I. С 1491 по 1652 г. // Сб. Отд-ния русского языка и словесности Император. Акад. Наук. — СПб., 1884. — Т. 34. — С. 1-554.

4. *Куліш П.* Граматка. — Петербург, 1857. — 149 с.

5. *Куліш П.* Граматка. — Петербург, 1861. — 68 с.

6. *Люблинский В. С.* Книга в истории человеческого общества. — М.: Книга, 1972. — 372 с.

7. *Мечковская М. Б.* Общеобразовательный характер азбук и букварей в восточнославянской традиции ХVІ—ХVІІ в. // Проблемы школьного учебника: Сб. ст. Вып. 19. История школьных учебных книг / Сост. В. Р. Рокитянский. — М.: Просвещение, 1990. — 416 с.: ил.

8. *Нарис історії «Просвіти».* — Львів; Краків; Париж: Просвіта, 1993. — 233 с.

9. *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси.* — К.: Рад. школа, 1991. — 271 с.

10. *Свенціцький Л.* Каталог книг церковнославянської печаті. — Л.: В-во церковного музею, 1908. — 211 с.

11. *Стельмах С.* Поширення «Букваря южноруского» Т. Г. Шевченка у 60-х роках ХІХ ст. // 36. праць 27 наук. шевченківської конф. Сімферополь, 12-14 берез. 1986 р. / АН УРСР, Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К.: Наук. думка, 1989. — 276 с.

12. *Фрис В.* Перший київський буквар // Укр. істор. журн. — 1992. — №4. — С. 106-108.

13. *Хижняк З.* Києво-Могилянська академія. — К.: В-во КДУ. — 1970. — 172 с.

14. *Шевченко Т. Г.* Твори: В 6 т. — К., 1964. — Т. 5.